

PAPER DETAILS

TITLE: KURULUSU DÖNEMİNDE HAREMEYN EVKAF MÜFETTİSLİĞİ VE MÜFETTİSLERİN
KİMLİĞİ (1589-1622)

AUTHORS: Ramazan Hüseyin Biçer

PAGES: 81-98

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3586428>

SSAD

Stratejik ve Sosyal Arařtırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 8 Issue 1, March 2024

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Arařtırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 08.12.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 26.12.2023

DOI: 10.30692/sisad.1401908

**KURULUŞU DÖNEMİNDE HAREMEYN EVKAF MÜFETTİŐLİŐİ VE
MÜFETTİŞLERİN KİMLİŐİ (1589-1622)******Haramayn Awqaf Inspectorship During its Establishment and the Identity of Inspectors
(1589-1622)*****Ramazan Hüseyin BİÇER***Arş. Gör. Dr.**Afyon Kocatepe Üniversitesi**Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*

ORCID ID: 0000-0003-2827-1411

rhbicer@aku.edu.tr**Atıf/Citation:** Ramazan Hüseyin Biçer (2024), “Kuruluşu Döneminde Haremeyn Evkaf Müfettişliği ve Müfettişlerin Kimliği (1589-1622)”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, S.1, Mart 2024, s.81-98.

Öz: Osmanlı Devleti’nde 1587 yılında Haremeyn Evkafı ile bazı büyük akarlara sahip vakıfların idaresi için Haremeyn Evkaf Nezareti adıyla hususi bir vakıf nezareti tesis edilmiştir. Bu nezaretin bünyesinde ise Haremeyn Evkaf Müfettişliği adıyla İstanbul özelinde ayrı bir mahkeme kurulmuş, bu mahkemede görev yapan kadılara ise Haremeyn müfettişi denilmiştir. Haremeyn Müfettişliği, Haremeyn Evkaf Nezareti’nin idaresine verilen ve özellikle İstanbul’da bulunan vakıfların şer’i işlemlerini yaptığı gibi vakıf varidat ve muhasebe kayıtlarını da kontrol etmiştir. Ayrıca vakıflarla ilgili önemli meselelerde ve idarede Haremeyn Evkaf Nazırı Darüssaade Ağasına yardımcı olmuş, görüş ortaya koyarak Haremeyn ve Nezarete ilhak edilen vakıflardaki problemlerin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu çalışmanın amacı da Haremeyn müfettişliğinin kuruluş döneminde sırasıyla görev yapan ilk dört müfettişin kimliğini ortaya koymak ve Haremeyn Müfettişliğinin kuruluş tarihi ve yeri ile ilgili görüş sunmaktır. Çalışmada Haremeyn Evkaf Müfettişliği kurulduktan sonra görev yapan ilk dört müfettişin kimlikleri ve hayatları ele alınırken özellikle Nevizade Atai’nin Zeyl-i Şakâyık isimli eserinden faydalanılmış bunun yanında Haremeyn Evkaf Müfettişliği Sicilleri ile diğer arşiv belgelerinden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haremeyn Müfettişliği, Müfettiş, Osmanlı Devleti, Vakıf, Teftiş, Vakıf İdaresi.

Abstract: In the Ottoman Empire, a special waqf supervision was established under the name of Haramayn Awqaf Ministry for the administration of the Haramayn Awqaf and the some waqfs that had large revenue in 1587. Within this ministry, a separate Istanbul court was established under the name of Haramayn Awqaf Inspectorate, and the kadis serving in this court were called Haramayn inspectors. The Inspectorate of Haramayn Awqaf performed the

* Bu çalışma yazarın “Haremeyn Müfettişliği Sicilleri Ekseninde Vakıf Problemleri ve Çözüm Yolları (1587-1615)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

legal procedures of the waqfs placed under the administration of the Ministry of Haramayn Awqaf, especially those located in Istanbul, as well as controlling their revenue and accounting records. In addition, he assisted the Minister of Haramayn Awqaf, Darussaade Agha, in some important issues related to the waqfs and tried to prevent problems in Haramayn and other large waqfs annexed to the Ministry by providing opinions. The aim of this study is to reveal the identities of the first four inspectors who served in the establishment period of the Haramayn Inspectorate and to present an opinion on the date and place of the establishment of the Haramayn Inspectorate. In this study, while discussing the identities and lives of the first four inspectors who served after the establishment of the Inspectorate of Haramayn Awqaf, especially Nevizade Atai's titled 'Zeyl-i Şakayık' was utilized, as well as the Registers of the Inspectorate of Haramayn Awqaf and other archival documents.

Keywords: Haramayn Inspectorship, Inspector, Ottoman State, Waqf, Inspection, Waqf Administration.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde, XVI. yüzyıl sonlarına doğru vakıfların daha düzgün idare edilmesi amacıyla Haremeyn Evkaf Nezareti adıyla özel bir vakıf nezareti tesis edilmiştir. Bu nezaret kurulduktan sonra ise nezaretin idaresine verilen ve İstanbul'da bulunan vakıfların davalarının görülmesi amacıyla hususî bir mahkeme de kurulmuştur. Söz konusu mahkeme, davaların dinlenmesi ve kararların uygulanması noktasında, usulen Osmanlı şer'i mahkemeleri ile aynı usulde çalışmıştır (Cin, Akgündüz, 2017, s. 262-273; Ortaylı, 2018). Ancak, Haremeyn Evkaf Müfettişliği adı verilen bu mahkeme, genellikle Nezaretin ve onun altındaki vakıfların davalarıyla ilgilenmiş ve genel davalara bakmamıştır. Bu yönüyle Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin, 'özel' bir mahkeme olarak kurulduğu ve görev yaptığı rahatlıkla söylenebilir¹. Kurumun ihdas edildiği tarihten 10 Rebiülahir 1250/16 Ağustos 1834 tarihine kadar Haremeyn vakıfları ile Darüssaade ağasının idaresi altında olan vakıfların şer'i işleri Haremeyn Evkaf Müfettişliği tarafından icra edilmiştir. Böylece nezaretin altındaki vakıfların kayıtları da Müfettişliğin kuruluşundan itibaren diğer sicillerden ve mahkemelerden ayrılmaya başlamıştır². Müfettişlik, vakıfların yalnızca vakıfların davalarına bakmamış gelir-gider, muhasebe, surre tevziat kayıtlarının kontrolü gibi işlemleri de gerçekleştirmiştir. Yine mültezimlerden alınan paraların kayıtları, mütevellî izinleri³, vakıflarla ilgili ferman, buyuruldu gibi dava dışı hususlar da müfettişlik eliyle kayıt altına alınmıştır. Böylelikle nezaretin bünyesinde olan vakıflarla ilgili birçok işlemin tek elden kayıtları yapılarak şer'i işlerinin takibinin daha kolay yapılması sağlanmış, müfettişlik özelinde ise kayıtların tek elde toplanmasıyla ayrı bir kurum hafızası oluşturulmaya çalışılmıştır.

Haremeyn Müfettişliği ve kayıtları, vakıf tarihi çalışmalarında ve vakıf idaresinin kurumsallaşmasının doğru değerlendirilmesinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Ancak buna mukabil, müfettişliğin kurumsal yapısı hakkında bilgi veren çalışmaların eksikliği de dikkat çekicidir. Kurumla ilgili kısıtlı da olsa bilgi veren çalışmalarda ise tek bir kaynağa atıfla (İbnü'l Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1335, s.13), müfettişliğin, nezaretle birlikte kurulduğu ve ilk müfettişin de yine aynı kaynağa atıfla Memikzade Mehmed Efendi olduğu ifade edilmektedir. Bunun dışında müfettişliğin kurumsal yapısı ve çalışma sistematigi ile ilgili bilgi veren çalışmalar ne yazık ki bulunmamaktadır. Bu sebeple mezkûr kurumla ilgili söz konusu

¹ Osmanlı Devleti'nde özellikle askerîlerin davalarıyla ilgilenen kazasker ve kassam-ı askerîlerin baktığı mahkemelerin yanında bir de Yeniçeri Ağalığı mahkemesi ile Kaptan-ı Derya mahkemesi adıyla görev yapan mahkemeler vardı ki, burada Yeniçeri Ağası, kendisine bağlı ocak mensuplarını yargılayıp belli cezaları doğrudan verme hakkına sahipti. Bunun yanında Kaptan-ı Derya ise tersane halkından olan kişilerin davalarını bizzat dinleyebilirdi. Aynı zamanda kaza kadılarına da bunların davalarını dinletebilirdi. (Cin, Akgündüz, 2017, s. 273-274).

² Vakıflar Genel Müdürlüğü, İSAM ve İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği Sicilleri'nin dijital kopyaları bulunmaktadır. Bu Sicillerde Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliğinin dinlediği davaların kayıtları ile çok sayıda vakfiye bulunmaktadır. İstanbul dışındaki vakıflarla ilgili de Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretine bağlı, Taşra Evkaf Müdürlükleri kurulmuştur. Bu müdürlükler, bulundukları yerlerdeki vakıfların tüm kayıtlarını tutup, vakıfların şer'i kararlarını uygulamaya ve mütevellîlerine uygulamaya memurdular. Bu görevliler hâkim-kadı değildiler (Seyit Ali Kahraman, 2007, s. 7-11).

³ Mütevellîlerin, mutasarrıflara yönelik, vakıf yapılar üzerinde gerçekleştirecekleri işlemlere dair izinleri ihtiva eden kayıtlar.

eksikliğin kapatılması maksadıyla çalışmada, öncelikle Osmanlı'da gerçekleşen vakıf teftişleri kayıtlarına temas edilerek vakıf teftişleri ile görevli olan müfettişler ile Haremeyn Evkaf Nezareti bünyesinde görev yapan Haremeyn Müfettişleri arasındaki görev ve unvan farkı ortaya konulacaktır. Sonrasında kurumun ihdas tarihi ile ilk müfettiş Memikzade Mehmed Efendi ile ilgili bilgilerin arşiv kayıtlarıyla örtüşüp örtüşmediğine bakılacak ve yine arşiv kayıtları ekseninde konu ele alınacaktır. Bu sebeple çalışmada, arşiv kayıtları, özellikle de kurumun kendi kayıtlarına dayandırılarak Haremeyn Müfettişliğinin kuruluş tarihi hakkında da bir görüş ortaya konulacaktır. Ayrıca ilk müfettiş olarak zikredilen Memikzade Mehmed Efendi ile kayıtlarda geçen *Mehmed bin Mehmed*'in aynı kişi olup olmadığı da açığa çıkartılacaktır. Yine 1589 tarihi ile 1622 yılları arasında görev yapan ilk dört müfettişin hayat serencamı da ortaya konulacak, onların müfettişliğe seçilmesindeki etkenlere temas edilecektir. Böylece Haremeyn Müfettişliği özelinde kurumsal anlamda bundan sonra gerçekleştirilecek çalışmalar için de literatüre bir katkı sunulacaktır.

Vakıflarda Teftiş ve Özel Vakıf Teftişi ile Görevli Müfettişler

Vakıflara yönelik gerçekleştirilen teftişlerin, suistimallerin önüne geçmek ve kurucuların koymuş olduğu şartlara göre idare ve tasarrufları sağlamak amacıyla yapıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde vakıf teftişleri oldukça erken dönemlerde başlamış bir uygulamadır. Şöyle ki; Yıldırım Bayezid devrinde her vilayete bir '*müfettiş-i ahkâm-ı şer'iyye*' atanarak vakıfların denetimi ilk kez geniş manada gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Yıldırım Bayezid'den sonra oğlu I. Mehmed devrinde hem bütün kadıların hem de vakıfların denetimi maksadıyla '*Hâkimü'l-Hukemâi'l-Osmâniyye*' unvanıyla Cemaleddin Mehmed Çelebi atanmıştır. Yine II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devirlerinde vakıf teftişleri için her vilayete birer *Müfettiş-i Evkaf-ı Rûmiyye* tayin edilmiştir (İbn'ül-Emin, Hüseyin Hüsameddin, 1335, s. 12-13). Hususî olarak atanan bu görevlilerin yanında, kaza kadıları da vakıflardan gelen her türlü şikâyet ve suistimal bildiriminde müdahalede bulunarak meselelerin çözümünü gerçekleştirmişlerdir.

Bu aşamada Haremeyn Evkaf Nezareti kurulmadan önce Haremeyn Vakıfları ile ilgilenen hususî bir müfettiş var mıydı sorusuna cevap aranacak olursa, nezaretin altında görev yapan Haremeyn Evkaf Müfettişi ile aynı görevleri icra eden başka bir görevlinin olmadığı kolaylıkla söylenebilir. Haremeyn Evkaf Nezareti kurulmadan önce de hususî vakıf teftişleriyle görevlendirilen memurlar, görev yapacakları mahalde Haremeyn vakıfları bulunuyorsa, o vakıfların teftişiyle de ilgilenmişlerdir (BOA, MAD.d.4653, s. 69/a). Ancak Haremeyn Evkaf Müfettişine benzer bir görevlinin Osmanlı Devleti'nde o tarihe kadar bulunmadığını söylemek mümkündür.

Nezaret kurulmadan evvel, örneklerine aşağıda yer verileceği üzere, Haremeyn vakıfları üzerine de hususî müfettiş atamaları yapılmıştır. Bu konuyla ilgili ulaşılabilen en eski teftiş kayıtlarından birisi Mısır'daki Haremeyn vakıflarının teftişinin kayıtlı olduğu 957/1550 tarihli defterdir. Bu defterdeki kayıtların son kısmında teftiş memuru olan Abdullah el-Gazzâlî'nin ismi dikkat çekmektedir (BOA, MAD.d.465, s. 69/a).

Yine buna benzer bir teftiş, 957/1551 tarihinde Şam'da Haremeyn vakıfları üzerinde gerçekleşmiştir. Şam'daki bu vakıf teftişine, Haleb Müftüsü Dede Efendi ile Dergâh-ı Âlî çavuşlarından Hasan Bey görevlendirilmiştir. Defterdeki kayıta, Haleb Müftüsü olan Dede Efendi'nin mührünün üzerinde '*el-me'mûr bi-teftiş-i'l-Haremeyni's-Şerifeyn bi-vilâyeti's-Şâm*' ifadesi yer almaktadır. Haleb Müftüsü Dede Efendi'nin yalnızca bu işle ilgilenen ve hususi bir vakıf müfettişi olmadığı, daha doğru bir ifadeyle Haremeyn Müfettişi gibi hem o bölgedeki vakıf davalarıyla ilgilenen hem de bu vakıfların şer'i işlemlerini takip eden özel bir görevli olmadığı, onun Halep müftülüğü esnasında, Şam'daki Haremeyn vakıfları özelinde *teftiş* vazifesi aldığı açıktır (BOA, TSMA.d. 1332, s. 16b). Aynı defterin girişinde, Dede Efendi'den bahsederken, "*Dede Efendi el-müftî bi-vilâyet-i Haleb müfettiş-i Evkaf-ı Haremeyn-i Şerifeyn bi-vilâyet-i Şam*" (BOA, TSMA.d. 1332, s. 1a.) ifadesi de yine dikkat çekmektedir. Burada *Şam*

vilayeti bölgesindeki Haremeyn vakıflarının teftişi ile görevlendirilmiş bir müfettiş olduğu belirtilse bile teftiş vazifesi ile görevlendirilmiş kimse anlamında müfettiş ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu notta da kendisinin aslî görevinin müftü olduğu açıkça vurgulanmaktadır.

Diğer yandan teftişler, belli başlı bazı vakıflar üzerinde de yapılabilmektedir. Bu tür teftişler, kimi zaman mutat, kimi zaman da olağanüstü hallerde gerçekleşebilmiştir. Özel vakıf teftişleriyle ilgili ulaşılabilen kayıtlar, XV. asır ortalarına kadar gitmektedir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmed, 863/1458'de, Sultan I. Bayezid'in Kütahya'daki Yoncalu nahiyesi ve buraya bağlı Buğluca Köyü ile Sulu Mahallesi'ndeki (Sezen, 2017, s. 821) dükkân, cami ve sair vakıflarının teftişinin yapılmasını emretmiş, yapılan teftişte, vakıf dükkânlardan elde edilecek gelirlerin tasarrufunun ne şekilde yapılacağı, camideki görevlilerin her gün birer cüz okuyacakları, görevlilerin alacakları günlük bedeller gözden geçirilmiştir⁴. Ayrıca vakıf mülklerinin tasarruflarının vakfiyeye uygunluğu da kontrol edilmiştir (BOA, TSMA. d. 7088).

Vakıf teftişi işi ise oldukça teferruatlı bir görev olup teftiş vazifesi ile görevli olan memurun yanında ona yardımcı olacak çok sayıda vazifeli de görev yapmıştır. Özellikle akarları çok olan selatin, vüzera ve devlet adamlarının vakıfları üzerinde gerçekleştirilecek bir denetleme işlemi için görevlendirilen kişinin yanında bir de heyet yer almıştır. Aralarında şahitler, katip, zabıt ve *ehl-i vukuf* denilen bilirkişilerin de (Şafak, 1994, s. 531-533) olduğu bu heyet, müfettişe yardımcı olmakla kalmayıp kayıtların doğru tutulması, önceki defterin incelenmesi ile yeni defterin hazırlanması, muhasebe kontrolü, mutasarrıfların vakfiyeye uygunluğunun tespiti gibi işlemleri takip etmişlerdir. Teftişlerin sorunsuz yapılması için önceden ilgili sancakbeyi ya da beylerbeyine de güvenliğin sağlanması amacıyla emirler gönderilebilmiştir. Mutat olan teftişler için kaza kadısı ya da o bölgede faaliyet gösteren medreselerin müderrisleri de teftiş görevine atanabilmiştir. Olağanüstü teftişler için dışarıdan da görevlendirmeler yapılabilmektedir. Teftiş görevi; kadı, müderris, müftü, kadiasker gibi ilmiye sınıfından olan kişilere verilmiştir (Yıldız, 2019, s.45-46).

Durum taşradaki teftişlerde böyle iken Nezaretin kurulduğu ilk dönemlerde Haremeyn vakıflarında yapılacak özel teftişlere genellikle müderrisler görevlendirilmişlerdir. Örneğin, 998/1590 yılında Edirne'deki Haremeyn Evkafının teftişi için Müderris Şecaaddin Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu görevlendirmenin Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra gerçekleşmiş olması ve mevcut bir Haremeyn Evkaf Müfettişi varken yapılmış olması dikkat çekmektedir. Nitekim Haremeyn Evkaf Müfettişi, vakıf teftişleri ile ilgilenen bir görevli olmamış Nezaret bünyesindeki vakıfların tamamının şer'i işlerinden sorumlu tutulmuştur. Dolayısıyla hem İstanbul dışındaki teftişlere hem de İstanbul'da olan teftişlere farklı kişilerin tayin edildiği ve Haremeyn Müfettişinin 'teftiş vazifesi' olmadığı kolaylıkla söylenebilir (BOA, Mühimme Defteri, 66, s. 346). Yine, nezaret kurulmadan önce vakıf teftişi yapacak müfettiş atamalarıyla ilgili bilgiler sunması açısından, İstanbul'da bulunan Haremeyn vakıfları ile Kanuni Sultan Süleyman Vakıflarının teftişi ile görevlendirilen Bursa Eski Kadısı Şemseddin Efendi'ye hitaben yazılmış bir mühimme kaydı da vakıf teftişleri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Kayıta Şemseddin Efendi'nin güvenilirliğinden dolayı bu görevin verildiğine dikkat çekildikten sonra, teftişin nasıl yapılacağı ile ilgili ayrıntılara da yer verilmiştir. Burada, teftiş sırasında vakıflarla ilgili eski defterlerin getirilerek kontrol edileceği, mevcut mütevelliler ile diğer vakıf görevlilerinin de teftişte hazır bulundurulacağı bilgisi mevcuttur. Ayrıca vakıf kurucusunun şartlarına uygun şekilde tasarrufların sağlanması gerektiğine dikkat çekilerek bu vakıflardaki idarî anlamda bozulmaların meydana geldiği ve suistimallerin olduğu da açık biçimde ifade edilmiştir (BOA, Mühimme Defteri, 55, s. 243).

Şüphesiz vakıflarda yapılması gereken denetim ve alınması gereken idarî tedbirlerin gecikmesi, Haremeyn Evkaf Nezaretinin kurulmasına sebep olan amillerden birisi olmuştur. Bu sebeple

⁴ Arapça kayda göre, teftişin Kadiasker Mahmud bin Seydi Ahmed tarafından yapıldığı ve teftiş sonrasında kâtip tarafından yine Kadiasker'in nezaretinde belgenin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, vakıflardaki tasarruflar ve vakıf şartlarının vakfiyeye uygunluğunun kontrol edildiğini gösteren *mutâbıku'l-asl* ifadesi de belgeye konulmuştur.

Nezaret kurulduktan sonra vakıfların içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan bir an evvel kurtulması için hemen çalışmalara başlanmış, çeşitli vilayetlere vakıf tahrirlerinin ve teftişlerinin yapılacağını bildiren yazılar gönderilmiştir (BOA, Mühimme Defteri 62, s. 563)⁵. Ayrıca vakıflardan toplanan ve Haremeyn'e gönderilecek paraların da daha detaylı incelemeleri yapılmaya başlanmıştır. Bu amaçla vakıf varidat ve muhasebe defterlerinin, Nezaretin kuruluşundan sonra daha düzenli tutulduğunu ve detaylı malumat içerdiği görülmektedir. Ayrıca, Haremeyn Evkaf Nezareti kurulmadan önce Haremeyn için toplanan gelirlerin muhasebesi ve varidat kayıtlarının kontrolleri kadılar tarafından gerçekleştirilirken⁶ Nezaret kurulduktan sonra ise bu kontroller Haremeyn Evkaf Müfettişi tarafından yapılmaya başlanmıştır.

Nezaretin kurumsal yapısı ve işleyişinde düzenlemeler ve ilaveler kuruluşun sonradan devam etmiştir. Örneğin, Darüssaade Ağası Osman Ağa zamanında, yani nezaretin kuruluşundan 10 yıl sonra, vakıfların muhasebe ve çeşitli varidat defterleri, Rumeli ve Anadolu defterlerinden ayrılmıştır. Sonrasında defterlerle ilgili özel görevliler atanmaya devam etmiştir⁷. Ayrıca surrenin idaresi ve icrası konusunda Darüssaade ağasının görevli olması nedeniyle, kayıtlara bir dizi düzenlemeler de getirilmiştir. Bu hususta Haremeyn'e gönderilecek hasılatın belirlenmesi ile hangi vakıftan ne kadar gelir geldiği ne kadarının hangi cihetlere ulaştırılacağı konusunda hususî defterler hazırlanmaya başlanmıştır. Bu tür defterler de yine Haremeyn Evkaf Müfettişi tarafından incelenmiştir⁸.

Müfettişliğin Kuruluş Tarihi ve Yeri Problemi

Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin kuruluş tarihi konusu başlı başına ele alınması gereken önemli bir husustur. Zira bu konuda bir belirsizliğin olduğu görülmektedir. Daha evvel konuya dair yapılan çalışmalarda Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra diğer kalemalarının de aynı tarihte ihdas edildiği belirtilmekte, buna dayanak olarak da tek bir kaynak gösterilmektedir

⁵ Nezaret kurulduktan sonra İstanbul'da ve İstanbul dışında Haremeyn Evkafının tahrirleri yapılmaya başlamıştır. Bununla ilgili, nezaret kurulduktan çok kısa bir süre sonra Anadolu Beylerbeyi'ne ve Anadolu'daki bütün kadılara gönderilen şu hüküm kaydı, Devlet'in Haremeyn Evkafına verdiği önemi göstermesi ve N-nezaretin kurulmasından hemen sonra çalışmalara başladığını göstermesi açısından önemlidir. Belgenin transkripsiyonu şöyledir: "*Anadolu Beylerbeyisi'ne hüküm ki; Vilayet-i Anadolu'da vâkı olan kadılara hüküm ki; Memalik-i Mahrûse'de vâkı olan Haremeyni's-şerîfeyn evkafının hasbî nezareti darüssaadetim ağası olan iftiharul mülûk ves-selâtin Mehmed Ağa 'ya tevcih olunmuşdur. Taht-ı hükümetinizde olan Evkaf-ı Haremeyni's-şerîfeyn teftişi ve tetkiki olunup görülmek için Maliye tarafından mufasssal ve meşruh hükm-ü şerîfim verilmiştir. Buyurdum ki; vardık da bir ân ve bir saat ihmâl ve müsâhale olmayup her biriniz bizzat mukayyed olup ol- emr-i şerîf mucibince bir akçe ve bir habbe zayı' ve telef ettirmeyip ve meşkük (şüpheli) ve menhec nesne koymayıp asıl ve sahîh üzere beyaza çıkarasız. Bu babda mûmâ ileyh Darüssaadetim Ağasının mektubâtını (?)mâlum-ı hümayunum ola ki görür bir vecihle mukayyed olup, emr-i şerîfim ve mûmâ ileyh Ağa'nın mektubu mucibince Ağam mesâlih edip ihâle ve müsâhale olmamak ve tehirden ziyâde himâyet olunmağla mâl-ı vakıfdan bir habbe zayı olmak ihtimamı olunduktan begâyet ihtiyat ve ihtirâ eylesiniz"*

⁶ Örneğin İstanbul, Galata ve Üsküdar'da bulunan Haremeyn vakıflarının kayıtlarının kontrolleri İstanbul Kadısı Ramazan Efendi tarafından yapılmıştır (BOA, TSMA. d. 3646.10, s. 3b).

⁷ Bu konuda Selaniki, "...Ve darüssaade kapısında nezaret-i Evkaf-ı Medine-i Münnevver ile hidmet iden darüssaade ağaları makamına gelen Osman Ağa cümle selâtin-i izâm, vüzerâi kirâm evkafından nazır oldukları defâturi Rumeli muhasebecisinden ve Anatoli muhasebecisinden ve haraç muhasebecisinden ve Evkaf muhasebecisinden ve Haremeyn-i şerîfeyn mukataacısından kaldırıp cümlesini Rumili muhasebesinde şakird olan Hacı Mehmed nâm kimesneye bir muhasebecilik tevcih eylediler. Her muhasebeden bu denli defter ayrılup tayin buyuruldu..." ifadelerini kullanmaktadır (Selaniki Mustafa Efendi, 1999, s. 594).

⁸ Bu defterlerin de aynı surre ve diğer muhasebe defterleri gibi Haremeyn Evkaf Nazırı olan Darüssaade ağası ile Haremeyn Müfettişi tarafından imzalandığı görülmektedir. Örneğin, Darüssaade ağası ve Haremeyn Evkaf Nazırı Mehmed Ağa'nın İstanbul, Edirne, Bursa, Karaman, Rum, Maraş, Diyarbakir, Bağdad, Kıbrıs ve buralara bağlı yerlerdeki vakıfların hasılatından Haremeyn ve Kudüs için toplanan gelirin detaylarını ihtiva eden Evkaf Muhasebe Defteri, Nezaretin kuruluşundan sonra hazırlanıp, detaylı bilgiler sunması açısından önemlidir. Defterin başında Üçüncü Murad'ın tuğrası, son sayfasında Darüssaade Ağası ve Haremeyn Evkaf Nazırı Mehmed Ağa ile Evkaf müfettişi Mehmed'in imzaları vardır. (BOA, MAD.D. 1806, 998/1590))

(Akgündüz, 2013, s. 364; Kahraman, 2007, s. 3)⁹. Bu kaynakların dayandığı “*Tarihçe-i Nezaret*”te ilk Haremeyn Evkaf Müfettişi olarak da Amasyalı Mehmed Efendi zikredilmektedir (İbn’ül-Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1333, s. 13). Yine aynı eserdeki bilgilerden yola çıkılarak gerçekleştirilen çalışmalarda da Mehmed Efendi, ilk müfettiş olarak kabul görmektedir. Bu çalışmada söz konusu ismin ve müfettişliğin nezaretle aynı tarihle kurulup kurulmadığı konusuna da aşağıda etraflıca değinilecektir.

Öncelikle belirtmek gerekmektedir ki, nezaretin kuruluşundan sonraki ilk birkaç yıllık döneme ait kayıtlar üzerinde yapılan tafsilatlı incelemede, Mehmed Efendi ya da başka bir müfettişe dair bir isim ya da imza görülememiştir (BOA, TSMA. d. 3595.1; BOA, TSMA, d. 1377.1)¹⁰. Oysaki mutat uygulamada, bu tür kayıtların ilgili görevliler tarafından kontrollerinin yapıldıktan sonra sonlarına imzalarını atmaları gereklidir¹¹. İlk bir iki yıllık kayıtlar özelindeki bu ayrıntılar, ilk aşamada Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin, Nezaretle aynı tarihte kurulmuş olmayabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Nitekim Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’ye ait en erken tarihli kayıtlar nezaretin kuruluşundan iki yıl sonrasına yani 1589 yılına gitmektedir¹². İlk Haremeyn Evkaf Nazırı Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’nin birlikte imzalarının olduğu en eski tarihli ulaşılabilen defter ise 998/1589 tarihli, yani Nezaretin kuruluşundan 2 yıl sonrasına aittir. Bu defter ise çeşitli yerlerdeki Haremeyn vakıflarının gelirlerinin yazılı olduğu hususi vakıf defteridir (BOA, MAD.d. 1806 (998/1589)¹³. Yine Müfettiş Mehmed Efendi’nin bizzat kendisinin vermiş olduğu hüccetlere de arşiv vesikaları arasında rastlanılmıştır -ki bunların en eski tarihli olanı, Evasıt-ı Şaban 997/Haziran 1589 tarihli, yanan vakıf bir evle alakalıdır. Bu vesikada Mehmed Efendi’nin isminden evvel “*el-me’mûr müfettişi’l-evkaf*” notu dikkat çekmektedir (BOA, TSMA.E.0810-65, Evs. Ş 997/29 Haziran 1589)¹⁴. Dolayısıyla Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin kuruluş tarihini

⁹ Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretinin tarihinin yazılı olduğu ve yukarıdaki çalışmalarda da kaynak gösterilen *Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı* isimli eserde de Müfettişliğin, Muharrem 995/Aralık-Ocak 1586-1587 tarihinde kurulduğu yazılıdır (İbn’ül-Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1333, s. 13).

¹⁰ 994/1586 tarihli Balıkhisarı’nda olan Haremeyn vakıflarının varidat ve masraf defterinde müfettişin imzası dikkat çekmektedir (BOA, TSMA.d. 3660.8; BOA, TSMA.3660.43); Halep Kadısı imzalı Haremeyn Evkaf masraf defterinde de Halep kadısının imzası bulunmaktadır (BOA, TSMA.d. 3660.44; BOA, TSMA.d. 1216.1.)

¹¹ Buna örnek olarak 997/1589 tarihli Haremeyn Evkaf Defteri’nde Darüssaade Ağası ve Haremeyn Evkaf Nazırı Mehmed Ağa ile Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed bin Mehmed’in imzası görülmektedir (BOA, TSMA.d. 1322.1, s. 7a).

¹² Arşivdeki belgelerin tarih özetlerinde bu anlamda bazı yanlışlıkların olduğu da görülmüştür. Örneğin, Balıkhisarı ve oraya bağlı Haremeyn vakıflarının muhasebe ile varidat kayıtlarını gösteren defterin kaydı 994/1586 olarak verilmiştir. Ancak, defterde Darüssaade Ağası Mustafa ile Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’nin imzası göze çarpmaktadır. Defterdeki kayıtların 993/1585 ile 994/1586 tarihleri arasındaki dönemi ihtiva ettiği düşünülerek defterin tanzim tarihini de bu tarih baz alınarak yazılmış olmalıdır. Halbuki Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, Mehmed Ağa’dan sonra göreve gelen Server Ağa’dan sonra Darüssaade Ağası olmuştur. Dolayısıyla bu defter de Mustafa Ağa’nın Darüssaade olduğu dönemde hazırlanmış olmalıdır (BOA, TSMA.d.3636.28).

¹³ Bundan başka Üsküdar’a bağlı Cuma karyesi ile Akçakızanlık’taki Haremeyn Evkafının mütevellisi olan Bevvab-ı Sultanî Recep Bey zamanının muhasebesini gösteren defterde yine bizim bulabildiğimiz en eski tarihli defterler arasındadır ve bu defterin tarihi Evasıt-ı Safer 999/Aralık 1590 tarihlidir (BOA, TSMA.d. 3646.18, s. 6a). Bu defterlerden daha eski tarihli olması muhtemel olan defter ise BOA, TSMA.1322.1 numaralı defterdir. Bu defterin içerisinde 996-997/m.1588-1590 senelerine ait Haremeyn’e bağlı İstanbul, Rumeli ve sair yerlerde bulunan vakıfların varidat kayıtlarını ihtiva etmektedir. Defterin 7’nci sayfasının a yüzünde Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi ile Darüssaade Ağası Mehmed Ağa’nın imzası bulunmaktadır. Ancak, defterin tarihi bulunmamaktadır. Defterin, 997-998/1590-1591 tarihli olması muhtemeldir. Burada, “*Taalluk-ı bimâ fihî nazarahü el-fakîr ilâ şefaatihi Seyyidü’l-kevneyn Mehmed el-me’mûr müfettiş-i Evkaf el-makâmeyni’l-mükerreremeyn bi emr-i’s-sultân ellezî hüve hâdimü’l- Haremeyn’i-i muazzameyn ibkâhü teâlâ ilâ yevmi’d-dîn*” notu dikkat çekmektedir. (BOA, TSMA.d.1188.1, s. 13).

¹⁴ Mehmed Efendi tarafından verilen buna benzer başka bir hüccet örneği için bkz. BOA, TSMA.E. 765-23, Evl. M 998/15 Kasım 1589). Ayrıca, Nezaretin altında görev yapan Mehmed Efendi, Babüssaade Ağaları’nın uhdesindeki vakıfların muhasebelerini de gözden geçirmiş ve Babüssaade Ağaları ile birlikte defterleri imzaladığı görülmektedir. İlk dönemlerde Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi’nin sarayda bulunan diğer vakıf nazırlarına da destek çıktığı kendisine gelen kayıt kontrollerini geri çevirmediği anlaşılmaktadır. Babüssaade Ağası Mahmud Ağa Evkafının varidat ve masraf kayıtlarını ihtiva eden defterin arka kısmında Evkaf Müfettişi Mehmed ile birlikte

ilk müfettiş Mehmed Efendi'ye ait bu vesikalar ışığında ele alırsak kurumun ihdas tarihinin nezaretin kuruluşundan iki yıl kadar sonrası olduğu, yani 997/1589 tarihinin ilk ayları olabileceği ifade edilebilir. Ancak özellikle belirtilmelidir ki, Haremeyn Müfettişi Mehmed Efendi'nin 'Haremeyn Müfettişi' olarak tayin edildiğine dair bir belgeye rastlanılamamıştır. Mevcut veriler ve -ulaşılabilen- arşiv vesikalarından yola çıkılarak ulaşılan sonuç; 1589 yılı başları, yani Nezaret'in kuruluş tarihinden sonra yaklaşık bir buçuk iki yıl sonra ihtiyaca binaen müfettişliğin kurumsal olarak faaliyete geçmiş olduğudur. Nitekim, bir müessesenin tüm alt kurum ve kalemleriyle aynı tarihte kurulmuş olması da müşkül görülmektedir.

Haremeyn Evkaf Müfettişliği'nin yeri konusunda da bir belirsizliğin olduğu söylenebilir. Bu konuda yine sicillerdeki bilgiler ve arşiv vesikalarındaki detaylardan bir çıkarım yapılmaya çalışılacaktır. Öncelikle, Darüssaade ağasının haftada bir icra ettiği Çarşamba Divânı, Topkapı Sarayı'nda orta kapının dışında, haslar kapısı yanındaki Darüssaade yazıcısının dairesi civarındaki köşkte gerçekleştiği bilinmektedir (Uzunçarşılı, 2014, s. 164). Darüssaade ağasının sarayda yaşaması hasebiyle Nezaretin işlerinin saraydan yürütüldüğü de vakidir¹⁵. Ancak müfettişlerin icra ettikleri kimi davaların nazırın huzurunda görülmüş olması, mekan tespiti hususunda bir fikir vermektedir¹⁶. Buna ilaveten vakıf mukataaların vergilerini toplayan mültezimlerden alınan paranın, nazırın huzurunda teslim edilmesi ve kayıtlara geçirilmesi gibi işlemler de müfettişlerin saray dışında çalışmasının zor olacağı fikrini akıllara getirmektedir. Dolayısıyla müfettişin, nazıra yakın bir yerde çalışması zorunluluğu ortadadır. Keza, Haremeyn mütevellilerinin atanmasının nazırların işareti ile gerçekleşmesi, mütevellilerin muhasebeleri ve taraf oldukları davalardan Darüssaade ağalarının zaman zaman haberdar olmaları ve bu davaları izlemeleri gerçeği, müfettişliğin sarayın dışında olması ihtimalini zayıflatmaktadır.

Bu doğrultuda, müfettişliğin sarayın içerisinde, Nezaretin Çarşamba Divânı'nın yapıldığı mahalle yakın bir bölümde çalışmış olabileceği fikri ağır basmaktadır. Bu konuda 5 Numaralı Haremeyn Müfettişliği Sicilinde bulunan bir mahkeme kaydı da müfettişin sarayda bulunduğunu destekler mahiyettedir. Burada geçen bir mahkeme kaydında bu durum şöyle ifade edilmektedir:

"...bin otuz bir senesinde atebe-i ulyâda evkaf müfettişi olan Mevlânâ Yusuf Efendi..." (BOA, EHM ŞS. 5, s.37).

Burada geçen *atebe-i ulyâ* ifadesi genelde *padişahın katı* anlamında kullanılmaktadır. Ancak, Müfettiş Yusuf Efendi'nin bulunduğu yerin belirtilmesi açısından *atebe-i ulyâ* ifadesinin kullanılması dikkate değerdir. Bunu destekleyen başka bir husus ise müfettişliğin tuttuğu kayıtlardaki şahitlerin (şuhûdü'l-hâl) unvanlarının genelde saray erbabına has olmasıdır. Özellikle *bevvâb-ı sultânîler* denilen saray kapıcılarının şuhûdü'l-hâl kayıtlarında sıklıkla isimlerinin bulunduğu görülmektedir (BOA, EHM ŞS. 6, s.5). Ayrıca hanedan ve saray çalışanlarının vakıflarının da Haremeyn Evkaf Nezaretine verilmesi ve hanedanın yeni kurduğu vakıfların şer'i işlerinin yoğunluğu da müfettişin saray içinde bulunma olasılığını arttıran etkenlerdir. Tüm bu hususlar bir arada düşünüldüğünde, Haremeyn Evkaf Müfettişi'nin sarayda ve Darüssaade ağasıyla kolaylıkla iletişim kurabilecekleri bir yerde olması ihtimali ağır basmaktadır.

Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa'nın kuyruklu imzası göze çarpmaktadır. Bkz. BOA, TSMA.D. 9181.1, Evl. B 1002/m. Mart 1594)

¹⁵ Ayşe Sultan'ın eski Darüssaade Ağası Mustafa Ağa'nın vakıf arazisi üzerinde bulunan mülk binalarından ferağ etmesiyle ilgili kayıta, "Topkapı kurbünde saadetli Yazıcı Efendi kullarına ait odada huzur-ı müsliminde akd-i mecis-i ş-şer'i ettikde" ifadesi geçmektedir (BOA, EHM ŞS, 148, 27/3).

¹⁶ Vakıf nazırının İslam hukukuna görevi aslı görevi, mütevellinin tasarruflarına nezaret etmektir. Nazır, mütevellinin şart veya menfaati, vakfa muhalif hareketi olduğunda yargıya şikâyet eder, icap eden durumlarda ise mütevellinin azline de aracılık ederdi. Ancak nazırın, vakıf tasarruf etmeye salahiyeti yoktu. Bu tasarruf hakkı mütevelliyeye aitti. (Berkî, 1940, s. 39).

Haremeyn Evkaf Müfettişleri ve Sorumluluk Alanları

Haremeyn Evkaf Nezaretinin bünyesindeki vakıfların tüm şer'i işlerinden sorumlu tutulan müfettiş, sadece Nezarete bağlı olan vakıfların davalarıyla ilgilenmemiş aynı zamanda bu vakıfların varidat ve muhasebe defterlerini de incelemiştir (BOA, TSMA. d. 3646.40, s 4b). Müfettişler, surre defterlerinin hazırlanmasında ve kontrol edilmesinde de etkin bir rol üstlenmişlerdir. Müfettişler, Haremeyn Mukataası kaleminde yazılan surre defterlerinin son kontrollerini yapmış ve defterlerin sonuna mühürlerini basmışlardır (Atalar, 1991, s. 29-30; BOA, EV.HMK.SR. 6. S. 44a; BOA, Ev. HMK.SR. 1. s.15a; BOA, EV. HMK. SR. 3. s.67a) Tevzii yapılacak surrelerin, kaynaklarını, toplanan gelirleri ve surrenden pay alacakların da aynı şekilde detaylı incelemesini de yine müfettişler yapmışlardır¹⁷. Haremeyn Müfettişi, saray halkının da hukuki işlemlerini takip etmiş ve davalarını da dinlemiştir. Saray halkının vefatı sonrasında terekelerinin yazılması işlemini de gerçekleştirmişlerdir (Argıt, 2017, s. 129). Özellikle cariyelerin, evlenmeleri, ölümeleri sonrasında terekelerinin yazılması ve muhalefatın satılması ile ilgili süreçlerin takibi ve kaydı Haremeyn Müfettişi tarafından icra edilmiştir. Bundan dolayı saray halkının hayatı ile ilgili detaylara da bu sicillerden ulaşılabilmektedir (Argıt, 2017, s. 40). Nitekim Betül İpşirli Argıt da Haremeyn Müfettişliği sicillerinden faydalanarak XVIII. yüzyılda cariyelerin yaşamlarını ele alan bir çalışma ortaya koymuştur. Her ne kadar bu çalışma, bizim çalışmamızdan daha geç bir tarihe odaklansa da Haremeyn Müfettişliğinin kurulduktan sonraki dönemlere ait çalışma sistemi ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır¹⁸.

Haremeyn Müfettişine zamanla belli yetki devirlerinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle saraylıların gerçekleştireceği hukuki işlemlerin yalnızca Haremeyn Müfettişi tarafından yapılması gerektiğine yönelik hususi emirlerin çıktığı görülmektedir (BOA, C.SM. 144.7226.1). Haremeyn Müfettişlerinin hem vakıf davalarını hem de saray halkının şer'i işlemlerini de yüklenmesi sonrasında Haremeyn Müfettişi Vekilleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece Haremeyn Müfettişinin yanında Müfettiş Vekili adıyla başka bir müfettiş de görev almaya başlamış, Müfettişin üzerindeki iş yükü de hafifletilmeye çalışılmıştır. Zira XVIII. yüzyılın başından itibaren Haremeyn Müfettişi Vekili ismiyle ayrı bir görevlinin daha kayıtlarda ismi zikredilmeye başladığı görülmektedir (BOA, Mühimme Defteri, 125, s. 589).

Nezaretin vakıf işlerinde, denetleyicisi gibi çalışan ve kayıtları kontrol eden Müfettiş, aynı zamanda bir *kadı* olarak Haremeyn vakıflarının davalarını dinlemiştir. Bu davaların kayıtları da mahkemenin kendi sicillerine kaydedilmiştir. İstanbul'daki Haremeyn'e şart kılınan ve Darüssaade ağasının nezaretindeki vakıf davalarını idare ettiği gibi yine İstanbul dışında olan vakıfların davaları kendilerine geldiğinde de bunları dinlemiştir¹⁹.

Haremeyn Evkaf Müfettişinin devlet protokolünde yer aldığı, mübarek gün ve geceler ile surre alayı törenlerinde özel hil'atler giydirilerek taltif edildiği bilinmektedir (Tayyazade Atâ, 2010, s. 342-347).

¹⁷ 1004/ 1595 tarihli surre defterinde Darüssaade Ağası Osman ile Haremeyn Evkafı Müfettişi Mehmed bin Mehmed'in mühürleri vardır (BOA, 1209 Numaralı Surre Defteri, s. 35b; İpşirli, 1994, s. 196)

¹⁸ Saray halkına ait işlemlere dair bilgiler erken dönem kayıtlarında bulunmamaktadır. Öte yandan az sayıda da olsa belli vakfiyeler, '*saraylı*' nisbeli bazı kadınlara ait olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Saraylı Rıdvan Hatun'a ait bir para vakfına ait kayıt Evkafı Hümayun Müfettişliği 1 Numaralı Sicil'de bulunmaktadır (BOA, EHM ŞS. 1, 184b/1). Yine Emine Hatun'a ait bir ev vakfiyesinde, evin yönlerinde bulunan mülklerden bahsedilirken Saraylı Zamane Hatun'un mülkünden bahsedilmektedir (BOA, EHM ŞS. 1, 83b/2, Evl. L 1030/23 Ağustos 1621). Bunların yanında var olan bazı bilgiler de cariyelerle alakalı geniş malumatları içermemekte genellikle de vakıflarla ilgili işlemleri kapsamaktadır (BOA, EHM ŞS. 8, 18/2, Gr. M 1040/10 Ağustos 1630).

¹⁹ Örneğin Karahisar'ı Sahip'te bulunan Gedik Ahmed Paşa Evkafıyla ilgili kayıt Haremeyn Müfettişliği sicilinde yer almaktadır (BOA, EHM ŞS. 4, 17/2, Evs. N 1003/Mayıs 1595).

Haremeyn Evkaf Müfettişi, Nezaretin altında bulunan hususî bir kalem olarak görev yapmıştır. Aslı vazifesi, sadece İstanbul'da değil ülkenin sınırları içerisindeki Haremeyn'e şart kılınan tüm vakıflar ile Darüssaade ağasının uhdesinde olan diğer vakıfların davalarını dinleyip teftişini yaparak kayıtlarını gözden geçirmektir. Vakıf teftişleriyle görevlendirilen hususî müfettiş ise görevlendirildiği bölgedeki belli vakıfların teftişini yapmaktan sorumlu tutulmuştur. Bu noktada vakıf teftişi ile ilgilenen müfettiş ile Haremeyn Müfettişi arasında bir görev ilişkisi bulunmamaktadır. Hali hazırda İstanbul'da Haremeyn Evkaf Müfettişi varken, belli bir yerdeki vakfın teftişi için farklı birisi görevlendirilebilmiştir. Bu noktada, Haremeyn Evkaf Müfettişi'nin tek görevinin vakıf teftişi yapmak olmadığını hatta bizzat vakıflar üzerinde gerçekleştirilen teftişlere çok da katılmadığını ifade etmekte fayda vardır. Çoğunlukla müfettişin yerine bu tür işlemler için Müfettişlikten naibler görevlendirilmiştir²⁰.

Darüssaade ağası, Haremeyn'e şart edilmiş tüm vakıfların nazırlığını yaptığı gibi Haremeyn Evkaf Müfettişi de Devlet'in sınırları içerisindeki Nezaretin idaresine verilen vakıfların şer'i mercii olarak görev yapmıştır. Ancak Nezaretin kurulduğu dönemde kendisi İstanbul'da olması nedeniyle taşradaki vakıflarla ilgili yapılan tahrir ve teftişleri kontrol etmek ve kayıtları incelemekle yetinmiştir. Sonraki dönemlerde, yani kurumsal olarak müfettişlik tam manasıyla gelişimini tamamladıktan sonra İstanbul, Edirne, Bursa, Amasya gibi yerlere de müfettiş vekili atamaları gerçekleşmiştir²¹. Hatta sonraki yıllarda Haremeyn Evkafı ile ilgili davaların kaza kadıları tarafından dinlenilmemesi, oralarda bulunan Müfettiş Vekillerince davaların icra edilmesi yönünde emirler gönderilmiş, hususî fermanlar çıkartılmıştır²². Özel vakıf teftişi ile görevlendirilen müfettiş (naib-kadı) ise görevlendirildiği yerdeki vakıfların mutasarrıflarını ve kayıtlarını kontrol etmiş, bir suistimal varsa durumu tadel etmiş ve yeni defter hazırlamıştır²³.

Nezaretin kurulduğu ilk yıllarda Haremeyn Evkaf Müfettişinin tek başına görev yaptığı, ancak sonraları başka kişilerin de Müfettişin yanında yer almaya başladığı görülmektedir. Özellikle ilk Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed Efendi'nin müfettişliğinin son 3 yılından itibaren yardımcısı olarak nitelendirebileceğimiz Ali Efendi'nin de davalarda yer aldığı dikkat çekmektedir²⁴.

²⁰ Ancak nadiren de olsa bazı keşiflere ve teftişlere bizzat Haremeyn Evkaf Müfettişi de görevlendirilmiştir (BOA, EHM ŞS. 5, s.96).

²¹ Haremeyn Evkaf Müfettişi Vekilliği atamalarının tam olarak ne zaman başladığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Ancak Müfettiş Vekili'nin geçtiği en eski tarihli kayıtlar 1104/1692-93 tarihlerine rast gelmektedir. İstanbul Kaymakamı Vezir Hüseyin Paşa ve Haremeyn Müfettişi Vekili'ne hitaben yazılan hüküm için bkz. (BOA, Mühimme Defteri, 104, 769, Evh. C 1104/6 Mart 1693); Bursa'daki Asporça Hatun Vakfının tevliyet davası hakkında yazılan arzda davanın Haremeyn Müfettişi Vekili Ahmed Efendi tarafından görüldüğü bilgisi yer almaktadır (BOA, İE.ENB.6.696, 1131/1731); Günay, 2009, s. 29-39). Edirne'de Umur Bey Vakfı'ndan Edirne Kalesi İçinde bulunan ev ve dükkânların mukataalarını vermeyen Yazıcıoğulları adıyla bilinen gayrimüslimlerin davalarının Haremeyn Müfettişi huzurunda Edirne'de görülmesinin istenmesiyle ilgili kayıt için bkz. (BOA, AE. SABH.I. 264/17762, 2 Rebiulevvel 1197/5 Şubat 1783).

²² 1194/1780 tarihli arz üzerine hatt-ı hümayunda, Darüssaade ve Babüssaade ağaları nezaretinde olan Rumeli ve Anadolu'daki Sultan, vezir ve diğer vakıfların, davalarının Haremeyn müfettişi ya da Haremeyn Müfettişi vekili huzurunda olması gerektiği dile getirilmektedir. Bu konuda daha önce de müteaddid defalar uyarıların yapıldığı, bu vakıflarla ilgili davaların sadece Haremeyn Müfettişi veya vekili tarafından dinlenilmesi gerektiği ifade edilmektedir (BOA, C.EV.454.22985.1, 17 Za 1194/14 Kasım 1780); Yine Sultan I. Mahmud tarafından, İstanbul, Galata ve Üsküdar kadılarına hitaben yazılan fermanla, bu konuya vurgu yapılmış ve Haremeyn Evkafı ile ilgili davaların yalnızca Haremeyn Müfettişliği tarafınca dinlenilmesi istenilmiştir (BOA, MFB.83, Evl. B 1143/14 Ocak 1731); Edirne ve Bursa'da bulunan Haremeyn ve Pâdişah vakıflarıyla ilgili davaların yalnızca Haremeyn Müfettişi ya da Haremeyn Müfettişi vekilleri aracılığıyla görülmesi hakkında yazılan 1 tezkire için bkz. (BOA, C.EV. 602/30391, 3 B 1200/2 Mayıs 1786).

²³ Örneğin, Bozok Beyi ve Kadısı'na gönderilen hükümde Yozgat'ta Haremeyn Evkafı teftişinin yapıldığı sırada köylülerin gelip orada yaşanan eşkıyalıklarla ilgili şikayette bulunmaları üzerine konu Payitaht'a bildirilmiş ve Divan-ı Hümayûn'dan Bozok Beyi ile kadısına hüküm çıkartılmıştır (Bayramoğlu, 2018, s. 328).

²⁴ Bu süreç içerisinde Ali Efendi, kayıtlara '*müvellâ*' yani vekil olarak imza atmıştır. Müvellâ; kelime olarak, '*bir iş için mahkemece görevlendirilen yetkili memur*' anlamına gelmektedir. (Yılmaz, 2017, s. 488; Sâmî, 1317, s. 1433). İlk Haremeyn Müfettişi Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişi olan Ali Efendi, Mehmed Efendi zamanında vekil olarak davalara bakmış, vakıf defterlerini imzalamıştır. Mehmed Efendi'den sonra ise Ali Efendi,

Başka vakıfların Darüssaade ağası nezaretine verilmesi sonrasında nezaretin yönetimi altındaki vakıfların sayısında da artış yaşanmıştır. Bu sebeple haliyle Haremeyn Evkaf müfettişinin de iş yükü giderek artmıştır²⁵. Bu yoğun iş yükü sonrasında Haremeyn Evkaf Müfettişlerinin bir anlamda yardımcısı ya da vekili diyebileceğimiz görevliler de Nezarette görev almaya başlamışlardır. Bu anlamda Mehmed Efendi'nin görevinin son 3 yılında Ali Efendi ile birlikte görev almasının sebeplerinden birisi de budur. Böylece Ali Efendi başka bir Haremeyn Evkaf Müfettişi varken bu dönemde görev yaparak hem Mehmed Efendi'ye yardımcı olmuş ve onun işlerini hafifletmiş hem de Mehmed Efendi'den sonra bu göreve geleceği için bir anlamda 'alışma-oryantasyon' döneminden geçmiştir²⁶.

Haremeyn Evkaf Müfettişinin, müessesenin kuruluş yıllarında, saraydaki diğer bazı vakıf nezaretlerinin davalarına baktığı ve kayıtlarını incelediği anlaşılmaktadır²⁷. Yine bu dönemlerde müfettiş, saray halkı ve hanedan üyelerinin vakıf işlerinde de gerekli durumlarda görev almış, davalar dinlemiş ve vakıf tescilini de gerçekleştirmiştir (BOA, EHM ŞS. s.27-3).

a. Mehmed Efendi (Memikzade)

İlk Haremeyn Evkaf Müfettişi olarak ismi zikredilen Mehmed Efendi, Haremeyn Evkaf Nezaretinin ilk nazırı Darüssaade Ağası Habeşî Mehmed Ağa²⁸, sonrasında göreve gelen Server Ağa²⁹, Hacı Mustafa Ağa³⁰ ve Osman Ağa³¹ dönemlerinde yaklaşık 12-13 yıl müfettişlik yapmıştır.

İlk olarak, Mehmed Efendi'nin, daha önce yapılmış çalışmalarda ismi sıkça zikredilen Amasyalı Mehmed Efendi ile aynı kişi olup olmadığı konusu açıklığa kavuşturulmalıdır (Kahraman, 2007, s. 3; İbnü'l-Emin, Hüseyin Hüsamettin, 1335, s. 13). Bu noktada gerek arşiv kayıtlarında gerekse dönemin uleması hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında Amasyalı Memikzade

müstakil imzalar atmaya başlamıştır. Örneğin Mehmed Efendi ile birlikte görev yaptığı döneme ait bir muhasebe kontrolü sonrasında da bu şekilde nisbesini yazmış ve ismini not düşmüştür (BOA, TSMA.d. 3660. 27, 5a, Evh. Za 1006/Temmuz 1598).

²⁵ Uzunçarşılı, şeyhülislam, vezir-i azam ve Darüssaade ağasının nezaretleri altındaki vakıfların teftişiyle ilgilenmek üzere 3'ü İstanbul'da, Bursa ve Edirne'de ise birer tane olmak üzere toplamda 5 müfettiş olduğundan bahsetmektedir. İçlerinden iş yükü en yüksek olanının Darüssaade ağasının altında görev yapan Haremeyn Müfettişi olduğunu vurgulayarak bu 3 müfettişin tayinlerinin şeyhülislamın işaretiyle gerçekleştiğini kaydetmektedir (Uzunçarşılı, 1988, s. 208).

²⁶ Mehmed Efendi hayattayken, Ali Efendi'nin isminin sonuna vekil anlamında 'müvellâ' ifadesini eklemiş ve sicile de o şekilde not düşmüştür (BOA, TSMA.d. 3682.3, s. 2a, Evh. Ş. 1006/Nisan 1598).

²⁷ Babüssaade Ağası Mahmud Ağa Evkafının varidat ve masraf kayıtlarını ihtiva eden defterin arka kısmında Evkaf Müfettişi Mehmed ile birlikte Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa'nın kuyruklu imzası göze çarpmaktadır (BOA, TSMA.D. 9181.1, Evl. B 1002/Mart 1594).

²⁸ Vefat tarihi: Rebiülevvel 999/Aralık-Ocak 1591 (Aycibin, 2001, s. 198). Mehmed Ağa, mide rahatsızlığı sebebiyle vefat etmiş, İstanbul'da kendi camii yakınlarına defnolunmuştur (Selaniki, 1999, s. 230; Altındağ, 1994, s. 1).

²⁹ Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın vefatından sonra Sultan III. Murad devrinde 19 ay kadar Darüssaade Ağalığı yapmıştır (Aycibin, 2001, s. 199). Selaniki'de, Server Ağa'nın Evahir-i Şevval 1000/Temmuz 1592 tarihinde azledilerek Mısır'a sürgün edildiğini söylemekte ve aynı tarihte yerine Hacı Mustafa Ağa'nın atandığını ifade etmektedir (Selaniki, 1999, s. 281).

³⁰ Hâmiletü'l-Küberâ'da Server Ağa'dan sonra Darüssaade Ağası olduğu ve Server Ağa'nın da Şevval 1000 /1592 Temmuz-Ağustos tarihinde Mısır'a sürgün edildiği kaydedilmektedir. Bu konuda 12 Şevval 1000 tarihli Server Ağa imzalı arz için bkz. (BOA, TSMA.E. 855-62-1; Aycibin, 2001, s. 199). Rebiülahir 999/ Ocak 1591 tarihli tarihli önceki defterlerde de Mustafa Ağa'nın imzası bulunmaktadır, muhtemelen halef Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, kendisinden evvelki dönemin kayıtları ihtiva eden defterleri kontrol edip imzaladığı için kendi döneminden evvel kayıta imzası bulunmaktadır (BOA, TSMA.D. 9165, s. 4b). Mustafa Ağa, 4 yıl kadar Darüssaade Ağalığı görevinde bulunmuştur. Selaniki'de Hacı Mustafa Ağa'nın h. Evahir-i Cemaziyelahire 1004/m.Şubat 1596 tarihinde görevinden affını istemiş, kendisine yevmi (günlük) 200 akçe vazifenin yanında ekmek, aş, arpa ve odun tayin buyurularak Mısır'a gönderildiği kaydedilmektedir. Mustafa Ağa'nın yerine Osman Ağa tayin edilmiştir (Selaniki, 1999, s. 568).

³¹ Osman Ağa, Sultan III. Murad'ın annesi Nurbanu Valide Sultan'ın kethüdalığını yapmıştır (Selaniki, 1999, s. 568). Cemaziyelahir 1004 /Şubat 1596 tarihinde Darüssaade Ağası olmuştur. 1011/1602-1603 senesinde çıkan sipahi-yeniçeri isyanında katledilmiştir (Peçevi İbrahim Efendi, 1982, s. 239; Aycibin, 2001, s. 199).

Mehmed Efendi ile ilk Haremeyn Evkaf Müfettişi olan Mehmed Efendi'nin aynı kişi olduğu konusunda bir problemin olmadığı görülmektedir³².

Arşiv kaynaklarındaki bilgilerden hareketle kendisinin daha Nezaret kurulmadan Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile bir tanışıklığının olma ihtimali bulunduğu söylenebilir. Örneğin 993/1585 tarihli bir mühimme kaydındaki bilgilere göre, Mehmed Efendi'nin, henüz nezaret kurulmadan önce Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın nazırlığını yaptığı bir vakfın teftişine atandığı görülmektedir. Buna göre zikredilen tarihte Şehzade Mehmed Evkafı Nazırı olan Darüssaade Ağası Mehmed Ağa, kendi uhdesinde olan vakıfların teftişini istemiş, bu teftiş için müderris Mehmed Efendi görevlendirilmiştir³³. Bu mühimme kaydında ifade edilen Mehmed Efendi'nin, Nezaret kurulduktan sonra Haremeyn Evkaf Müfettişliğine getirilen Mehmed Efendi ile aynı kişi olması, ihtimal dahilindedir³⁴. Eğer durum böyleyse Mehmed Efendi, buradaki teftiş sırasında Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile tanışmış ve vakıf teftişindeki titizliği sebebiyle dikkat çekmiş olmalıdır. Sonrasında ise Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra da kendisi ilk müfettiş olarak atanmıştır³⁵. 1001/1593 yılına ait Haremeyn Evkaf Müfettişi Mehmed'e yazılan başka bir mühimme kaydında da Mehmed Efendi'nin Sahn-ı Semân medresesinde görev yapan müderrislerden olduğu bilgisi bulunmaktadır. Buradaki hükümle yukarıdaki hüküm arasındaki tarih farkı dikkate alındığında Mehmed Efendi'nin, kırklı medreseden ayrıldıktan sonra Sahn-ı Semân Medresesine kadar yükseldiği anlaşılmaktadır³⁶. *Tarihçe-i Nezaret*'te vefat tarihi Zilkade 1009/Mayıs-Haziran 1601 olarak verilmektedir (İbnü'l-Emin, Hüseyin Hüsameddin, 1335, s. 16). Arşiv belgeleri üzerinde yapılan araştırmalarda, Mehmed Efendi'nin imzaladığı son defterin tarihinin, vefatından bir yıl kadar öncesine dayandığı anlaşılmıştır³⁷. Bu da onun vefatından bir yıl önceye değin müfettişlik görevine devam ettiğini göstermektedir³⁸.

³² Hoca Saaadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde, *Hasan Beyzâde Tarihi*'nde, *Peçevî Tarihi* ve Mustafa Âli'nin eserlerinde Mehmed Efendi ile ilgili bilgi yer almamaktadır. Ayrıca Mecdî Mehmed Efendi tarafından yazılıp III. Murad'a sunulan ve içerisinde müderrisler, âlimler ve din adamlarının kısa biyografilerinin yazılı olduğu Hadâ'îku's-Şakâ'îk isimli eseri ve Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyiü'l-Fuzâlâ* isimli eserler de taranmış ancak Mehmed Efendi ile ilgili bilgiye rastlanılamamıştır. Taşköprülüzade'nin *Şakâikü'n-Numaniye* isimli eserinin devamı niteliğinde olan Nevizâde Atâî'nin yazmış olduğu *'Zeyl-i Şakayık'* isimli Osmanlı alim, şair ve şeyhlerinin biyografilerini ihtiva eden eserde ise az da olsa bilgilere ulaşılmıştır. (Eser, 1268/1952 basımıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde online erişime açıktır. Burada Amasyalı Mehmed Efendi'nin müfettişlik görevinden detaylı bir bilgi verilmemektedir (Nevizâde Atâî, 1268, s. 448).

³³ Mühimme kaydında, "...*Kırk akçe medreseden munfasıl olan Mehmed'e hüküm ki...*" ifadesi yer almaktadır (BOA, Mühimme Defteri, 5, 274, 21 Za 993/14 Kasım 1585).

³⁴ Selaniki'nin verdiği bilgiye göre Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişi olan Ali Efendi'nin de kırklı medreseden ayrılarak Haremeyn Müfettişi olduğunun bilgisinin vermektedir (Selaniki, 1999, s. 757).

³⁵ 71 Numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan Evkaf müfettişi Mehmed'e yazılan hatt-ı hümayun kaydındaki ifadeler önemlidir. Burada geçen ifadelerde "*Semâniye Müderrislerinden olup evkaf müfettişi Mehmed'e hüküm ki; Tokat'ta Hatuniye Evkafı zevayidinden her sene 24 bin akçe alınıp Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak fermanım olmağla vech-i meşruh üzere vakfiyesine kayd ola (belge deforme olmuş) ... emredip buyurdum ki; emrim mucibince Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak için evkaf-ı mezbure zevâyidinden her sene 24 bin akçe ahz ve ... vakfiyesine kayd eylesiz.*" (BOA, Mühimme Defteri, 71, 630, Evh. Za sene 1001/Ağustos 1593).

³⁶ 71 Numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan Evkaf müfettişi Mehmed'e yazılan hükümde, Mehmed Efendi'nin Sahn-ı Semân Medreselerinde görev yapan müderrislerden olduğu dile getirilmektedir. Burada geçen ifadeler şöyledir: "*Semâniye Müderrislerinden olup Evkaf müfettişi Mehmed'e hüküm ki; Tokat'ta Hatuniye Evkafı zevayidinden her sene 24 bin akçe alınıp Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak fermanım olmağla vech-i meşruh üzere vakfiyesine kayd ola ... Emredip buyurdum ki; emrim mucibince Haremeyni's-Şerifeyn fukarasına tevzi olunmak için evkaf-ı mezbure zevâyidinden her sene 24 bin akçe ahz ve ... vakfiyesine kayd eylesiz.*" (BOA, Mühimme Defteri, 71, 630, Evh. Za 1001/Ağustos 1593).

³⁷ Kastamonu ve bölgesinde bulunan Haremeyn vakıflarının varidat kaydını gösteren defter in tarihi H. Ramazan 1008/m. Mart-Nisan 1600'dür (BOA, TSMA.d. 3988.14).

³⁸ Evkaf-ı Hümayûn Nezaretinin tarihini yazan İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal ile Hüseyin Hüsameddin, Mehmed Efendi ile ilgili şöyle not düşmüşlerdir; *Mehmed Efendi; Amasyalı Memik Çelebi demekle meşhur olan ulemadan Muhyiddin Mehmed Efendi'nin mahdumu olmakla 'Memikzâde' denir. 1009 Zilkadesinde vefat etmişti. Mahdumu Şeyhülislam Mustafa Efendi'dir*" (İbn'ül-Emin, Hüseyin Hüsameddin, 1335, s. 16).

Arşiv belgelerinin yanında Mehmed Efendi ile alakalı en geniş bilgi Nevizade Atâî'nin *Zeyli Şakayık* isimli eserinde yer almaktadır (Nevizade Atâî, 1268, s.448). Bu eserde verilen malumat, arşiv belgelerindeki bilgiler ile örtüşmektedir³⁹. Bu eserde, Mehmed Efendi'nin 994 Şaban/Temmuz-Ağustos 1586 tarihi itibarıyla Mehmed Ağa'nın yanında bulunmaya başladığı, bu tarihten önce kırk akçeli medreseden ayrıldığı ifade edilmektedir (Nevizade Atâî, 1268, s.448). Bu bilgidен hareketle, Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin kuruluş tarihi ile ilgili daha önce verilen ve genel kabul gören Muharrem 995/Aralık-Ocak 1586-1587 tarihi mantıklı görünmektedir. Ancak yukarıda da beyan edildiği üzere, arşiv belgelerindeki bilgiler bu tarihi en az 1-1 buçuk yıl sonraya götürmektedir. Ek olarak Atâî'nin verdiği bilgilerde Memikzade Mehmed Efendi'nin, Habeşi Mehmed Ağa'nın yanında bulunmaya başladığı tarih zikredilmekte ancak statüsünden bahsedilmemektedir (BOA, Mühimme Defteri, 55, s. 274, 21 Za 993/14 Kasım 1585).

Mehmed Efendi'nin doğum tarihi ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Amasyalı olduğu bilindiğinden *Amasyalı Memikzade* ismiyle meşhur olmuştur. Şaban 994/Ağustos 1586 tarihinde Mehmed Ağa'nın yanında bulunmaya başlamıştır. Receb 1001/Nisan 1593 senesinde Kepenekçizade Şah Çelebi yerine Sahn-ı Semân müderrisliğine getirilmiştir. Rebiülevvel 1003/Aralık 1594 senesinde ise Yavuz Sultan Selim Medresesi müderrisliği payesi, aynı yılın Cemaziyelevvel/Ocak 1595 senesinde ise Abdullah Efendi yerine Süleymaniye Müderrisliği payesi verilmiştir. Receb 1008/Şubat 1600 senesinde Valide Sultan Medresesi Müderrisliği payesi almış, Zilkade 1009/Mayıs 1601 tarihinde ise ölmüştür. Atâî, Nişancı Mehmed Paşa Camii'nde⁴⁰ bulunan türbeye defnedildiği bilgisini vermektedir. Ayrıca Nişancı Mehmed Paşa'dan bahsederken de *kayınatası* olduğu bilgisi yer almaktadır (Nevizade Atâî, 1268, s. 448). Dolayısıyla Memikzade Mehmed Efendi'nin hem Darüssaade Ağası Mehmed Ağa ile yakın ilişkisinin hem de dönemin Kubbealtı vezirlerinden Nişancı Mehmed Paşa'nın damadı olduğu bilgisinden hareketle kendisinin devlet erkânı arasında mümtaz bir yerinin bulunduğu sonucuna varmak mümkündür. Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişliği görevine Ali Efendi (Ali b. Abdurrauf) getirilmiştir.

b. Ali bin Abdurrauf Efendi (Sünbül Ali)

Doğumu ile ilgili net bilgi bulunmamaktadır. Kendisi daha çok Sünbül-i Arabî ya da Sünbül Ali olarak bilinmektedir. Darüssaade Ağası Osman Ağa döneminin başlarından itibaren kayıtlarda ismi görülmeye başlamıştır. Mehmed Efendi'nin vefatından bir yıl önce yani 1008/1600 tarihinde görevinden ayrılana kadar, Ali Efendi, kayıtlara *vekil* anlamında *müvellâ* nisbesiyle imza atmıştır⁴¹. Bu dönem Ali Efendi için Haremeyn müfettişliği için bir anlamda oryantasyon sürecidir. Ali Efendi, bu süre zarfında hem Haremeyn Evkaf Müfettişinin yapmış olduğu işleri öğrenmiş hem de nezaretin gitgide ağırlaşan iş yükünün hafiflemesini sağlamıştır (BOA, TSMA.d. 3660. 27, s. 5a, Evl. Za 1000/Ağustos 1592); BOA, TSMA.d. 3989.9, 2a, Evl. L 1006/Mayıs 1598; BOA, MAD.d.5074, 1005/1597)⁴². *Arabî* lakabından dolayı kendisinin *siyahî*

³⁹ Örneğin, Atâî'de ifade edildiği üzere 1008 Receb'inde/1600 yılı Şubat ayı tarihinde Valide Sultan Medresesi müderrisliğine getirildiği ifade edilmektedir. Şaban 1009/Şubat-Mart 1601 Tarihli 1 Numaralı Surre defterindeki imzasında da "*Mehmed bin Mehmed el-Me'mûr bi '-teftiş-i l-evkaf bi-medrese-i Vâlide Sultan*" ifadesi yer almaktadır (BOA, EV.HMK.SR.1. 15a, 1009/1600).

⁴⁰ Nişancı Mehmed Paşa, Sultan III. Murad'ın Kubbealtı vezirlerindendir. Fatih'te Nişanca Caddesi'nde 1584 senesinde bir cami, türbe, iki medrese, sebîl ve tekmeden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir (Sema Doğan, 2007, s. 158-160).

⁴¹ Örneğin 1598 tarihli bir muhasebe evrağında Ali Efendi'nin "*el-müvellâ*" nisbesini kullanarak imza attığı görülmektedir (BOA, TSMA.d. 3989.12, Evh. Ş 1006/Mart 1598). Bu kez Aralık 1602 tarihli başka bir muhasebe defterine bakıldığında ise bu kez "...*Ali el-me'mûr müfettişi l-evkaf*..." şeklinde yani müvellâ nisbesini kullanmadan imza attığı görülmektedir (BOA, TSMA.d. 3989.61, s.3a, Evh. R 1011/Aralık 1612).

⁴² Örneğin, Haremeyn Muhasebe kaydında bulunan kayıt şöyledir: "*Hurrire bima'rifeti l-fakîr Ali el-müvellâ müfettişi l-evkaf*" (BOA, TSMA.d. 3682.3, 2a, 1006/1598); BOA, TSMA.d. 3646. 22, 5a, 1006/1598)). Ali Efendi'nin, Mehmed Efendi'den sonra Haremeyn Müfettişi olduktan sonra kayıtlarda '*müvellâ*' nisbesini kullanmadan ismini düştüğü kayıtlar için bkz. (BOA, TSMA.d. 3697.2. 10b; BOA, MAD.d. 4867 4, 1006/1598; BOA, TSMA.d. 1663.7.2b).

kökenli olduğu akla gelmektedir. Ali Efendi'den bahseden kaynaklar, kendisinin Darüssaade ağalarına yakınlığına özellikle vurgu yapmaktadır (Selanikî, 1999, s. 757). Hotin Seferi dönüşünde yani 1031/1622 tarihinde, Rumeli kadiaskeri olarak tayin edilmiştir (Naima Mustafa Efendi, 2014, s. 475). Ali Efendi ile ilgili en geniş bilgi Mehmed Efendi'de olduğu gibi *Zeyli-Şakâyiğ*'ta yer almaktadır. Burada, Ali Efendi'den "*el-Mevlâ el-Kerîm el-Ma'rûf Ali bin Abdurrauf*" başlıklı kaydın altında, Ali Efendi'nin Mehmed Ağa'nın yanında hizmete başladığını ve kendisinin de siyahî olduğu bilgisi aktarılmaktadır.

Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın siyahîlere karşı sevgisinden dolayı Sümbül Ali'yle de yakın bir ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, henüz Müfettiş Mehmed Efendi görevinin başındayken, Haremeyn Evkaf Müfettişliğinde görev almaya başlamıştır. Mehmed Ağa'nın da desteği ile ilimle uğraşmış, Valide Sultan Müderrisi Sun'ullah Efendi'den ders almıştır. Kırk akçe medreseden ayrıldıktan sonra 1008/1600 senesinde Darüssaade Ağası Mehmed Ağa Medresesi'nde müderrisliğe getirilmiştir. Daha sonra sırasıyla Şah Sultan Medresesi'ne sonra Haseki Sultan Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. 1016/1607 tarihinde Tâc Efendi yerine Sahn-ı Semân müderrisliği, bir yıl kadar sonra ise Uşşakîzade yerine Şehzade Medresesi'nde müderrislik payesi verilmiştir. Bundan bir yıl sonra Süleymaniye Medresesi'nde müderrisliğe getirilmiş, Ramazan 1021/Ekim-Kasım 1612 tarihinde ise Galata Kadısı olarak tayin edilmiştir⁴³. 3 yıl sonra ise Bursa Kadısı yapılmıştır. Ramazan 1027/Ağustos-Eylül 1618 tarihinde bu görevinden istifa etmiş, kendisine teklif edilen Galata kadılığı görevini istememiştir. Aynı sene içerisinde Edirne kadılığı görevini ise kabul etmiştir. Ülkede yaşanan ekonomik problemlerin neden olduğu olaylardan sonra saraya gelmiş, Cemaziyelevvel 1029/Mayıs-Haziran 1620 senesinde azledilmiştir. Yerine Hocaşade Abdullah Efendi atanmıştır. Cemaziyelahir 1030/Nisan-Mayıs 1621 tarihinde Şerif Efendi yerine Anadolu Kadiaskerliğine tayin edilmiş, bundan yaklaşık 5 ay sonra Sultan II. Osman'la birlikte Lehistan Seferi'ne katılmıştır. Sefer sırasında Boğdan sınırlarına girdiklerinde Rumeli Kadiaskeri olan Kemal Efendi'nin hasta olması sebebiyle hem Rumeli hem de Anadolu Kadiaskerliği görevini yürütmek zorunda kalmıştır. Ancak, daha sonra Anadolu Kadiaskerliği'ne Musa Efendi atanınca Rumeli Kadiaskerliği görevine devam etmiştir. Sultan II. Osman'ın katledildiği olaylardan sonra görevinden azledilmiş, yerine Kethüda Mustafa Efendi getirilmiştir. Şaban 1032/Mayıs-Haziran 1623 senesinde Mekke kadılığı payesi verilmiş, daha sonra azledilip, emekli olmuştur. Kısa bir süre sonra da 1033/1624 senesinde ateşli hastalık sebebiyle vefat etmiştir. Cenazesi, Sultan Bayezid Camii'ne defnedilmiştir. Ataî, Ali Efendi'nin, Evkaf Müfettişi olmadan evvel Mahmud Paşa mahkemesinde naiblik görevi yaptığını ifade etmektedir (Nevzade Ataî, 1268, s. 684-685). Ulemeden ve aynı zamanda şair olan Râmî Abdurrahman Efendi, Sümbül Ali Efendi'nin oğludur (Mehmed Süreyya, 1996, s. 1348). Darüssaade Ağası Osman Ağa döneminde Haremeyn Evkaf Müfettişliği görevini yapan Ali Efendi, Abdürrezzak Ağa'nın kısa süreli Darüssaade Ağalığı döneminde ve Abdürrezzak Ağa'dan sonra göreve gelen Reyhan Ağa ile Hacı Mustafa Ağa⁴⁴ dönemlerinde de bu görevine devam etmiştir⁴⁵.

⁴³ Sümbül Ali'nin Galata Kadısı iken yazdığı bazı mahkeme kayıtları da bulunmaktadır. Bu kayıtlar onun Galata kadısı iken yazdığı tarihle mahkeme kayıtlarının tarihi örtüşmektedir. Örneğin 1 Numaralı Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Sicili'nde Galata'da bulunan bir vakıf davasıyla ilgili hüccetin altında "*Ali b. Abdurrauf el-Kâdî bi-Medîne-ti Galata el-mahrûse*" notu düşülmüştür. Kaydın tarihi Evâil-i Zilhicce/Ocak 1615'tir. (BOA, EHM ŞS. 1, 57b/1, Evl. Z 1023/Ocak 1615).

⁴⁴ H.1029 senesine kadar uzunca bir süre Darüssaade ağalığı görevinde bulundu. Kendisinden sonra yerine Süleyman Ağa getirildi. Aycibin, "Ahmet Resmi Efendi'nin Hamiletül Kübera'sı ve Müstakim-Zade Zeyli", s. 200-201.

⁴⁵ H.1011/m.1602 tarihinde Osman Ağa'nın katledilmesinden sonra Darüssaade Ağası oldu. H.1012/m. 1603 yılında Sultan III. Mehmed'in yerine tahta oturan Sultan I. Ahmed tarafından azledildi. (Aycibin, 2001, s. 200). Evâhir-i Ramazan 1011/Şubat 1603 tarihli, Abdürrezzak Ağa dönemini ihtiva eden vakıf varidat kaydında Darüssaade Ağası Abdürrezzak Ağa ile Müfettiş Ali Efendi'nin imzası bulunmaktadır (BOA, TSMA.1663.4, s. 2b). Abdürrezzak Ağa'nın imzasının bulunduğu 1012/1603 yılına ait vakıf masraf defterinde Ali Efendi'nin isimleri de dikkat çekmektedir (BOA, TSMA.d. 1663.10, s. 6b).

Ali Efendi'nin Haremeyn Evkaf müfettişliği görevinin Safer 1020/Nisan-Mayıs 1611 tarihine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Ali Efendi'den sonra Abdurrezzak b. Halil Efendi, Haremeyn Evkaf müfettişliğine tayin edilmiştir⁴⁷. Nâimâ, Sünbül Ali Efendi ile alakalı verdiği bilgilerde, kendisinin Darüssade Ağası Mustafa Ağa aracılığıyla görev aldığını ve âlim bir şahıs olduğunu ifade etmektedir (Naima Mustafa Efendi, 2014, s. 261).

c. Abdürrezzak b. Halil (Altıparmak)

Abdürrezzak b. Halil Efendi hakkında gerek kaynaklarda gerekse arşiv belgelerinde kısıtlı bilgi bulunmaktadır. O, Ali Efendi'den sonra 3-4 yıl kadar ve oldukça kısa sayılabilecek bir süre müfettişlik yapmış, sonrasında bu görevi Ömer b. Hanefî'ye bırakmıştır. 'Altıparmak' lakabıyla bilinmektedir. Kendisinin, selefi Ali Efendi gibi devlet idaresinde etkili bir kişiliğe sahip olmadığı açıktır. Abdürrezzak Efendi ilgili kısıtlı da olsa Zeyl-i Şakâyık'ta bilgi bulunmaktadır. Burada yazılanlara göre Abdürrezzak Efendi'nin tam nereli olduğunun bilinmediği, 'Anadolu diyarının bir köşesinden peydâ olduğu' vurgulanmaktadır. Halk arasında 'Altıparmak' lakabıyla bilindiği, Sultan hocalarından Abdülkerim Efendi'den ders aldığı kaydedilmektedir.

Abdürrezzak b. Halil'in hangi tarihte doğduğu ile ilgili bir bilgi de bulunmamaktadır. Kırk akçe medreseden ayrıldıktan sonra Cemaziyelahir 1004/ Şubat 1596 senesinde Darüssaade Ağası arzıyla Caferâğa Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. Buradan hareketle kendisinin, henüz müfettiş olarak tayin edilmeden evvel aynı tarihte Darüssaade Ağası Osman Ağa ile irtibatının bulunduğu söylenebilir. Rebiülevvel 1024/ Mart-Nisan 1615 tarihinde Tire kadılığına atanmıştır. 2 yıl sonra bu görevinden azledilmiş, Zilhicce 1027/Kasım-Aralık 1618 tarihinde Gelibolu Kadılığı'na getirilmiştir. Bir yıl sonra bu görevinden de azledilmiştir. 1030/1618 senesi başlarında vefat etmiştir. Ataî, onun Darüssaade Ağaları nezdindeki yerini şöyle anlatmaktadır: "*Mevlanâyı mezbur salâh-ı halde meşhûr, müfettiş-i evkaf ve nazar-ı kirde-i eşrâf, ağıân-ı harem-i sultanî zümresine muhtas ve meclis-i haslarına murahhas ve hadden eżzûn-ı müsâadeye makrûn idi.*" (Nevizade Ataî, 1268, s. 644).

Bu ifadeden kendisinin Harem ağaları zümresinin yanında önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Haremeyn Müfettişliği görevinin kaç yıl sürdüğüyle ilgili yine sicillerdeki kayıtlardan yola çıkarak tam bir tarih belirtmek zor olsa da kayıtlardaki imzalarına bakarak onun 3-4 yıl kadar bu görevde kaldığı anlaşılmaktadır. Selefi Ali Efendi'nin 1020 Safer/Mayıs 1611 tarihli belgelerde imzasının bulunması, Abdürrezzak Efendi'nin de aynı senenin Zilhicce 1020/Şubat 1612 tarihli belgelerde imzalarının olması sebebiyle göreve atanma tarihi 1020 yılının ortalarını yani 1611 sonları 1612 başlarını işaret etmektedir (BOA, TSMA.D. 3646.64). Abdürrezzak Efendi'den sonra ise Ömer Efendi Haremeyn Evkaf Müfettişliğine getirilmiştir⁴⁸.

⁴⁶ Ali Efendi'nin imzasının bulunduğu en erken tarihli defter, h. Safer 1020/Nisan-Mayıs 1611 tarihli defterdir (BOA, TSMA.d. 3989.47).

⁴⁷ Abdürrezzak Efendi'nin imzaladığı en erken tarihli defter Zilhicce 1020/Şubat-Mart 1612 tarihli defterdir (BOA, MAD.d. 6474 (1020/1612). Ali Efendi'nin müfettişliği döneminde 1014/1605 tarihinde Mustafa Efendi isminde bir müfettişin daha vakıf defterlerinde ismi görülmektedir. Ancak Mustafa Efendi'nin imzalarının bulunduğu kayıtlar üzerine yapılan incelemede Mustafa Efendi'nin Babüssaade ağalarının nezaretinde olan vakıfların teftişiyle ilgilendiği belirlenmiştir. Bu dönemde, hem Darüssaade ağalarının nezaretinde olan hususî vakıflar ile Haremeyn Evkafının teftişi ve vakıfların kayıtlarıyla ilgilenen bir müfettiş (Ali Efendi) hem de Babüssaade Ağaları'nın nezaretinde olan vakıflarla ilgilenen bir müfettiş görülmektedir. Babüssaade Ağalarının nezaretinde olan vakıflarla ilgili defterlerin sonuna da aynı Haremeyn vakıf defterlerindeki usul gibi Babüssaade Ağası'nın kuyruklu imzası ile müfettişin imzası yer almaktadır (Bkz. BOA, TSMA.D. 1807.1.3, Evl. M 1016/Nisan 1607). (BOA, TSMA.D. 3646.113).

⁴⁸ H. 1020 tarihi ile 1023/1611 ile 1614 arasındaki vakıf muhasebe kayıtları ile surre defterlerinde kesin olarak Abdürrezzak Efendi'nin ismi görülmektedir (BOA, EV. HMK.SR. 6. s. 44a, 1021/1612); BOA, TSMA.d.1208.1, s. 49a, 1023/1614). 1024/1615 tarihinden sonra ise Abdürrezzak Efendi'nin yerine Ömer bin Hanefî'nin Haremeyn Evkaf müfettişi olarak kayıtlara imza attığı görülmektedir. Bu da Abdürrezzak Efendi'nin görevde kalma süresinin, selefleri Ali Efendi ve Mehmed Efendi'ye nazaran daha kısa olduğunu ortaya koymaktadır. Ömer bin Hanefî imzalı surre defteri için Bkz. (BOA, TSMA.d. 1143.3, s. 49b, 1024/ 1615); 9 Receb 1026/13 Temmuz 1617 tarihli surre defterinde, Ömer b. Hanefî'nin imzası için Bkz. (BOA, TSMA. d. 1184.1, 55b, 1026/1617); Ayrıca 8 Numaralı

d. Ömer b. Hanefî

Abdürrezzak Efendi'den sonra Haremeyn Evkaf Müfettişliğine getirilen Ömer b. Hanefî'nin göreve başlangıç tarihini net olarak belirlemek mümkün olmasa da Ramazan-Şevval 1023/Kasım 1614 tarihi mantıklı görünmektedir. Zira Ömer b. Hanefî'ye ait Evâhir-i Şaban 1023/Aralık 1614 tarihinden itibaren arşiv vesikalarında kayıtlara rastlamaya başlanmaktadır (BOA, MAD.D. 4999, 12). Ayrıca selefi Abdürrezzak Efendi'nin 1023 tarihli mahkeme kayıtlarında isminin geçmesi kendisinin 1023 tarihinin Ramazan-Şevval/Aralık 1614 senesinde bu göreve geldiğini işaret etmektedir (BOA, EHM ŞS. 1, s. 38a; BOA, EHM ŞS 1, 46b). Darüssaade Ağası ve Haremeyn Evkaf nazırları, Hacı Mustafa Ağa ile Süleyman Ağa'nın dönemlerinde müfettişlik görevinde bulunmuştur⁴⁹. Kendisinin kaç yılında doğduğu ve nereli olduğuyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kırk akçe medreseden ayrıldıktan sonra Cemaziyelevvel 1025/Mayıs 1616 tarihinde Topkapı'daki Ahmedpaşa Medresesi müderrisliğine, sonrasında sırasıyla Receb 1027/Haziran 1618'de Yeni Ali Paşa Medresesi, Şevval 1030/Ağustos 1621'de Mehmed Ağa Medresesi müderrisliğine getirilmiştir (Nevizade Ataî, 1268, s. 650). Kendisinin müfettişliğinin Receb 1030 /Mayıs-Haziran 1621 tarihine kadar devam ettiği kesindir (BOA, TS MA.d. 1404.15, s. 10; BOA, TSMA.d. 1144.1. 46). Cemaziyelahir 1031/ Nisan-Mayıs 1622 tarihinden itibaren artık Ömer Efendi'nin ismi kayıtlarda görülmektedir⁵⁰. Bu sebeple kendisinin 7-8 yıl kadar bu görevde kaldığı sonucu çıkartılabilir. Ömer Efendi'den sonra ise Yusuf Efendi, Haremeyn Evkaf Müfettişliğine atanmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmayla, vakıflardaki teftiş faaliyetlerinin tarihi seyrinden ve vakıf teftişlerinde görevli olan müfettişlerle, Haremeyn müfettişlerinin usul ve unvan yönünden net olarak ayrıldığı, hatta bir Haremeyn Müfettişi varken, başka bir müderris ya da kadının bizzat Haremeyn vakıfları için teftişle görevli olarak atanabildiği görülmüştür. Dolayısıyla Haremeyn Müfettişini vakıf teftişi ile görevli bir kadı olarak tasvir etmek yanlış olacaktır. Ayrı bir daire olarak çalışan Haremeyn Evkaf Müfettişliği'nin vakıfların davalarının yanı sıra tüm şer'i işleriyle ilgilendiği ve yeri geldiğinde yanındaki yardımcılarıyla birlikte vakıfların idaresi noktasında Darüssaade Ağası'na yardımcı bir kalem olarak çalıştığı söylenebilir.

Müfettişliğin kuruluş tarihi ile ilgili de özellikle arşiv kaynaklarındaki verilere dayanarak Haremeyn Evkaf Nezaretinin kurulduğu tarihten 2 yıl sonra ve ihtiyaç sebebiyle oluşturulduğu söylenebilir. Bu durum gayet tabi görünmektedir. Nitekim kurumların ve alt birimlerinin ihtiyaca binaen ve zamanla tesisinin tarihin akışına daha uygun olması, müfettişliğin de Nezaret kurulduktan belli bir süre sonra ihdas edilmiş olması fikrini akla getirmektedir. Bu husus, arşiv kaynaklarının verdiği detaylarla birlikte ele alındığında doğruluk ihtimali daha yüksek görünmektedir. Dolayısıyla Haremeyn Evkaf Nezareti'nin 1587 yılında kurulmasının akabinde 2 yıl kadar bir süreç sonrasında Haremeyn Müfettişliğinin kurulduğu ancak tam bir tarih vermenin de sakıncalı olacağı ifade edilmelidir. Zira Haremeyn müfettişliğinin ihdası ile ilgili hususi bir arşiv belgesine -şu an için- rastlanılamamıştır. Daha önce yapılmış çalışmalarda ve nezaretin tarihinin yazılı olduğu eserde İlk Haremeyn Müfettişi olarak ismi geçen Memikzade Mehmed Efendi'nin arşiv belgelerinde geçen *Mehmed bin Mehmed*'le aynı kişi olduğu da belirtilmelidir. Ancak müfettişliğin nezaretle birlikte faaliyete başladığı ve ilk müfettiş olarak bu

Haremeyn Müfettişliği Sicili'nde bulunan "*Vakaa hâzihi't-tahrîr fî zemeni fahrü'l-müderrisin Ömer Efendi b. Hanefî el-müderrîs el-me'mûr bi-teftîşi'l-evkaf*" ifadesinin yer aldığı kısımda bulunan kayıtlar Evası-ı Zilkade 1023/Aralık 1614 tarihinden başlamaktadır.

⁴⁹ Mustafa Ağa, Reyhan Ağa'dan sonra 23 Cemaziyelahir 1014/5 Kasım 1615 tarihinde Darüssaade ağalığına getirildi. 1029/1620 tarihinde yerini Süleyman Ağa'ya bıraktı. Süleyman Ağa da, Receb 1031/ Mayıs-Haziran 1622 tarihinde Sultan II. Osman'ın katledildiği olaylarda kendisi de vefat etti (Aycibin, 2001, s. 200-201).

⁵⁰ Bu tarihten itibaren artık Ömer Efendi yerine Yusuf Efendi'nin Haremeyn Müfettişliği görevine atanmış olduğu görülmektedir (BOA, TSMA.d. 3646.110, 1031/1622).

tarihte göreve başladığı yönündeki bilginin hatalı olabileceği, kendisinin göreve 1589 yılında başlamış olduğu arşiv kayıtlarından görülmüştür. Buradan yola çıkılarak müfettişliğin de bu tarihte kurulduğu fikri ağır basmaktadır.

Haremeyn Evkaf Müfettişliğinin yeri konusunda da bizzat sicillerdeki bilgilerden hareketle Darüssaade Ağasına yakın bir yerde yani Topkapı Sarayı'nda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Haremeyn Evkaf Nezareti kurulduktan sonra görev alan ilk dönem müfettişle ilgili de ortak bazı özelliklerin olduğu görülmüştür. Nitekim onların Darüssaade Ağası ile ilgili yakınlıkları şüphesiz Müfettişliğe tayinlerinde en önemli noktayı teşkil etmiştir. Müfettişlere, büyük medreselerin müderrislik payeleri verilmiş böylece maddi anlamda önemli bir gelire sahip olmuşlardır. Bununla birlikte bazı müfettişlerin kazaskerliğe kadar yükselebildikleri de anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, A. (2013). *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- ALTINDAĞ, Ü. (1994). "Darüssaade", *DİA*, C. IX, (s.1-3), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ARGIT, Betül İ. (2017). *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- ATALAR, M., (1991). *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- AYCİBİN, Z. (2001). "Ahmet Resmi Efendi'nin Hamiletül Kübera'sı ve Müstakim-Zade Zeyli", *Belgeler*, C. XXII, S. 26, s. 183-226.
- BAYRAMOĞLU, Ö. (2018). *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (277-433)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis.
- BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi), Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği Sicilleri (EHM ŞS.), 1, s. 15a- 44a- 57/1- 83b/2- 184b/1; 148, s. 27/3, 38a-46b; 4, s.17/2; 5, s.37; 6, s.5; 8, s. 18/2.
- BOA, Ali Emiri, Sultan I. Abdülhamid (AE. SABH.I) 264/17762
- BOA, Bâb-ı Asafi, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d) No, 60, 95; 104, 769; 125, 589; 5, 274; 55, 243; 66, 346. 62, 563; 71, 630; 71, 630; 55, 274.
- BOA, Cevdet, Evkaf (C. EV) 602/30391; 454.22985.1.
- BOA, Cevdet, Saray (C. SM) 144.7226.1
- BOA, Evkaf-ı Haremeyn Mukataası Surre Defterleri (EV.HMK.SR). 3. s. 67a ; 6. s. 44a; 1209, s. 35b.
- BOA, İbnül Emin Ensab (ENB). 6.696 (1131/1731).
- BOA, Maliyeden Müdevver, Defter (MAD.d) 1806;4653.s. 69/a; 3646. 40, s 4b; 3646.10, s. 3b; 1322.1; 1216.1; 1322.1, s. 7a; 1332. s. 16b; 1332. s. 1a; 1377.1; 3595.1; 3646.18, s. 6a; 3660. 27, 5a; 3682.3, s. 2a; 9165, s. 4b; 9181.1; 9181.1; 1188.1, s. 13; 3636.28; 3660.44; 3660.8; 3660.43; 5074. 4867. 4; 4999, 12.

BOA, Müzehheb Ferman ve Beratlar (MFB) 83.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) defter, 3989.12; 1663.4, s. 2b; 1663.10, s. 6b; 3989.47; 6474; 1807.1. 3; 3646.113; 3989.61, 3a; 3660. 27, 5a; 3989.9, 2a; 3682.3, 2a; 3646. 22, 5a; 3697.2. 10b; 1663.7.2b; 3646.64. 1208.1, s. 49a. 1143.3; 1184.1, 55b; 1404.15, s. 10; 1144.1. 46; 3646.110; 7088; 3988.14.

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA E). 765-23; 855-62-1; 0810-65.

CİN, H., Akgündüz, A. (2017) *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

DOĞAN, S. (2007). “Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi”, *DİA*, C. XXXIII, (s. 158-160), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

GÜNAY, Nilüfer A. (2009). “Osmanlı Taşrasında Bir Yetki: Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekaleti Görevi ve Kapsamı”, *OTAM*, S. 26, (s. 29-39).

İBN'ÜL-EMİN, M. K. Hüseyin. Hüsametdin. (1335). *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı*, İstanbul: Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Şehzadebaşı Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası.

İPŞİRLİ, M. (1994), “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, (s. 139-277), İstanbul: İslam Tarih ve Sanat Merkezi (IRCICA).

KAHRAMAN, Seyit A. (2007). *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

MEHMED S. (1996). *Sicil-i Osmânî*, Haz: Nuri Akbayan, C. IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

NA'İMÂ M. (2014). *Târih-i Na'imâ*, Haz. Mehmet İpşirli, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

NEVİZÂDE Ataî (1268). *Zeyl-i Şakayık*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

ORTAYLI, İ. (2018). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik Yayınları.

PEÇEVİ İbrahim. (1982), *Peçevi Tarihi*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, C.II, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

SELANİKÎ Mustafa Efendi (1999). *Tarih-i Selanikî*, Haz: Mehmet İpşirli, , C.I-II, Ankara: TTK Basımevi.

SEZEN, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

ŞAFKAT, A. (1994). “Ehl-i Vukuf”, *DİA*, C. X, (s.531-533), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Şemseddin Sâmî. (1317). *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul: Dersaadet İkdâm Matbaası.

Tayyarzâde Atâ. (2010). *Târih-i Enderûn*, Haz: Mehmet Arslan, C.I, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YILDIZ, K. (2019). “Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, C. II, S.42, İstanbul, (s. 33-72).

YILMAZ, F. (2017). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Gökkubbe Yayınları.